

ARADI ANDRÁS

Egy sajátos igei csoport nyelvhasználati szabályszerűségei

1.1 A címben jelzett igecsoporthoz olyan intranszitiv igéket sorolok, mint pl. *felháborodik, elkeseredik, megdöbben*. Mondatbeli viselkedésük egyetlen közös sajátosságára szeretném felhívni a figyelmet, legalábbis kiindulásként egy olyan – más igéktől eltérő – használati szabályukat emelem ki, amely alapján sajátos igei csoportként merészelem említeni őket. Tekintsük meg ehhez az 1-3. példát!

1. a) **Felháborodom, hogy elutasították a pályázatodat.*
b) *Fel vagyok háborodva, hogy elutasították a pályázatodat.*
2. a) **Elkeseredem, hogy még mindig nem írt.*
b) *El vagyok keseredve, hogy még mindig nem írt.*
3. a) **Megdöbbenek, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán.*
b) *Meg vagyok döbbenve, hogy egyikőtök sem ment át a vizsgán.*

A példasor a) mondataiban – megítélésem szerint – a főmondatok ige-használata helytelen, a b) mondatokban egyértelműen jó. Természetesen a helyesség eldöntéséhez ismernünk kell a szándékolt mondatjelentést, feltételeznünk kell egy beszédhelyzetet (a mondatok kontextusát), ill. jelen esetben példáinktól elvárjuk/elvárhatjuk, hogy felidézzék ezt a beszédhelyzetet, világossá tegyék a szándékolt jelentést (különösebb értelmező megjegyzések nélkül is).

Az 1-3. mondatban a főmondatok igéje, ill. igei szerkezete **a beszéd jelen idejében, a beszélés idején is fennálló, esetleg éppen akkor bekövetkező érzelmi állapotot, állapotváltozást** fejez ki – vagy lenne hivatott kifejezni az a) mondatokban. Az érzelmi állapot, pontosabban érzelmi viszonyulás kiváltó okát mondatainkban a mellékmondat fogalmazza meg, mely adott esetben megjelenhet a főmondati igés szerkezet bővítményeként is: *Fel vagyok háborodva a pályázatod elutasításán*. Az előbbieken leírt jelentés kifejezésére – úgy tűnik – az a) mondatokban álló jelen idejű, ragozott igei formák nem megfelelőek, ezek nem használatosak. Tehát lazán megfogalmazott szabályként azt mondhatjuk: **az adott** mondatjelentés kifejezésére, ebben az igecsoport-

ban, a jelen idejű ragozott igealakok (verbum finitumok) szerepét az állítmányi határozói igeneves szerkezet (létige + *va/ve*) veszi vagy veheti át.

1.2 A 4-6. példában közölt párbeszédtek másfajta beszédhelyzetet és másfajta mondatformákat mutatnak, ezáltal további kiegészítő megjegyzésekre adnak alkalmat.

4. a) – *Nem fogadták el a pályázatomat.*
– *Fel vagyok háborodva.*
(*–*Felháborodom. De: Csodálkozom./Sajnálom./Örülök neki.*)
- b) – *Tegnap hallottam, hogy nem fogadták el a pályázatodat.*
Sejtheted, hogy fel vagyok háborodva.
5. – *Ma sem jött leveled.*
– *Nagyon el vagyok keseredve. (*– Nagyon elkeseredem.)*
6. – *Egyikőnk sem ment át a vizsgán.*
– *Teljesen meg vagyok döbbenve. (*? Teljesen megdöbbenek.)*

Az igeik által kifejezett érzelmi megnyilvánulás kezdetére, bekövetkezésére (első megjelenésére) kontextus nélkül nem tudunk következtetni: jelölhetnek **éppen** bekövetkezett érzelmi állapotot – 4. a), 5., 6. –, de a kiváltó esemény lehet (közel)múltbeli is: 4. b). A mondat ekkor is a jelen idejű érvényességet állítja előtérbe, de – a mondatok időszemléletének leírására használt fogalmakkal élve – az eseményidő elvált a beszédidőtől.

1.3 Még egy jelentésmozzanatra kell figyelniünk az 1-3. pontban bemutatott összetett mondatokkal, ill. a 4-6. pontban közölt párbeszédtekkel kapcsolatban. Az érzelemkifejező igeneves szerkezetek konkrét, már bekövetkezett esetekre, helyzetekre vonatkoznak, szembevető a körülmények egyszerűsége, az általánosítás hiánya. Az előbb lazán megfogalmazott szabály tehát csakis akkor érvényes, ha a csoport igeit ilyen típusú helyzetekben – mintegy aktualizálva, alkalomszerűen – használjuk. Ha a csoport igeit tartalmazó mondatok általános érvényűek, ill. a valamely kiváltó ok hatására bekövetkező érzelmi, indulati állapotváltozást általános érvényűen akarjuk megfogalmazni, vagy jelen van a rendszeresség/ismétlődés mozzanata, akkor a ragozott igealak használatára vonatkozó megszorító-tiltó szabály nem érvényes: a ragozott igealak és a határozói igeneves forma egyaránt használható. Nézzük ehhez a 7-9. példamondatokat!

7. *Mindig felháborodom* } , *ha emelik a bérletek árát.*
Mindig fel vagyok háborodva

8. *Úgy megdöbbenek* } , *ha ilyen esetekről hallok.*
Úgy meg vagyok döbbenve
9. *Mindig meghökkenek* } , *ha nem ismerik ezt az idézetet.*
Mindig meg vagyok hökkenve

Mint láthatjuk, általánosan fogalmazó példamondataink természetes módon tartalmaznak feltételes alárendelést, de ez egyáltalán nem jelent kizárólagosságot, hiszen egyszerű mondatokat is hozhatunk példaként az ilyen típusú használatra: *Mostanában gyakran elkeseredik/el van keseredve.*

2.1 A határozói igeneves szerkezetek használatával, nyelvhelyességi kérdéseivel általános síkon nem kívánok foglalkozni, csak annyit jegyzek meg – visszatérve az igecsoport tagjainak az 1-3. mondatokkal jellemzett viselkedésére –, hogy úgy látszik, itt olyan esettel állunk szemben, amelyben a létigés határozói igenév használata alapvetően nem választási lehetőségként, hanem használati szükségszerűségként merül fel. Ebben az esetben tehát nem az ajánlott nyelvhelyességi megfontolásokat kell végigjárjunk (ha egyáltalán helyes az igenévi forma, “milyen kifejezésbeli haszna, többlete van a ragos igealakkkal szemben?”, NyKsz. 230), hiszen az anyanyelvi beszélő eleve az igenévi formát választja. Azaz egyetlen – nem kevés – haszna, többlete a nyelvi helyesség, az elfogadhatóság a ragos alakkkal szemben, hacsak nem helyettesítjük más szóalakkal, felhasználva az adott jelentést hordozó szótót.

Ezt a lehetőséget mutatja a 10. példa, amelynek főmondatában az ige tranzitív párja vagy ennek folyamatos melléknévi igeneve áll.

10. *Felháborít/Felháborító, hogy nem fogadták el a pályázatodat.*

A csoport igéinek többsége kínálja a tranzitív igével való helyettesítés lehetőségét, a mondatjelentés lényeges változása nélkül. Így szabályosnak mondhatók az olyan kapcsolatok, mint *vki elkeseredik vmi miatt – vmi elkeserít vkit*, ahol az intranszitiv ige okhatározója alanyként, személyt jelölő alanya pedig tárgyként kerül be a tranzitív igével alkotott mondat szerkezetébe.

2.2 E viszonyításokból kiindulva nézzük meg röviden a csoporthoz tartozó igék egy-két további feltűnő jelentésbeli, mondattani és alaktani sajátosságát. Az ilyen típusú igéket keresgélve – miközben fő követelménynek az egyszeri, konkrét helyzetre utaló jelen idejű mondatokban a határozói igeneves forma kötelező használatát tekintetem – egyre inkább megmutatkoztak ezen igék egymással rokon tartalmi-for-

mai, használati sajátosságai, mindenekelőtt az, hogy milyen jelentéskörben kell keresni őket.

A 11. pont tartalmazza az ide sorolható igéket (valószínűleg nem hiánytalanul), ill. bizonyos alcsoportokat is elkülönít. A további jellemzés elsősorban – és megszorítások nélkül – az a) alcsoportra vonatkozik. (Megjegyzem, hogy a csoportosítás nem teljesen egységes szempontú.)

11. a) *elcsügged, elképed, elkeseredik, feldühödik, felháborodik, kétségbeesik, megbántódik, megbotránkozik, megdöbben, meghatódik, meghökken, megijed, meglepődik, megrémül, megrendül, megretten, megsértődik;*
- b) *megilletődik, megrökönyödik, megütközik;*
- c) *begyullad, kiborul, kikészül, lelombozódik;*
- d) *megnyugszik, megkönnyebbül.*

A csoport igéi emotív jelentésűek, s többségük jelentésére leginkább az jellemző, hogy semleges vagy pozitív érzelmi állapotból negatív irányba kizökkent érzelmi, indulati állapotot jelölnek, ennek része lehet erkölcsi viszonyulás is. (Ez a “kizökkenés” még a pozitív jelentésű igékre is érvényes: *meghatódik, megilletődik.*) További részmozzanat a jelentésükben, hogy a jelzett érzelmi változás (viszonylag) gyorsan áll be, rendszerint külső ok hatására.

2.3 Mondattani szempontból elmondható, hogy a csoportbeli igék többségének okhatározói vonzata van, vagy természetes bővítményként vehetnek fel okhatározót, esetleg pragmatikai értelmezésükhöz tartozik valamilyen kimondott vagy csak a kontextusból kikövetkeztethető okszerű magyarázat: *megnyugszik, megkönnyebbül.* Az igékhez tartozó okhatározói vonzatok (leginkább *-n/-on/-en/-ön* vagy *-tól/-től* raggal, ill. *miatt* névutóval) rendszerint egyben állandó határozók is.

Lexikai-szintaktikai szempontból figyelmet érdemel, hogy a 11. a) alcsoport minden igéjének van tranzitív párja. Az igepárok tagjai egymással felcserélve szabályos mondatszerkezeti változást eredményeznek. Feltűnő azonban, hogy e tranzitív igékkel – négy kivétellel – nem alkothatunk létigés határozói igeneves szerkezetet:

12. a) *el vagyok keseredve – *el vagyok keserítve*
*kétségbe vagyok esve – *kétségbe vagyok ejtve*
*meg vagyok döbbenve – *meg vagyok döbbentve;*
- b) **de:** *meg vagyok bántva, meg vagyok hatva, meg vagyok sértve, meg vagyok lepve.*

A kivételekről (*meg vagyok bántva, meg vagyok sértve* stb.) megállapítható, hogy ezek az igék eredeti jelentésüket tekintve valamilyen fizikai hatás kifejezői voltak.

2.4 Szótani-alaktani szempontból legfeltűnőbb, jellegadó tulajdonságuk, hogy mindegyikük igekötős ige, s joggal vetődik fel ezen igék, ill. mondatbeli használatuk akcióminőségének kérdése is. Igekötős mivoltuk szorosan összefügg jelentésük állapotváltozás mozzanatával, az érzelmi attitűd beálltának jelölésével. Az igekötők tehát nem az emotív állapot befejezettségét, hanem az érzelmi állapot bekövetkezését, “a kezdet megtörténtét” jelölik (v.ö. Kiefer 1983: 164). Jellemző az is, hogy ezen igék többsége nem is állhat igekötő nélkül: *hökken, keseredik* stb. a 13. pontban.

13. a) **képed, *keseredik, *hatódik, *lepődik;*
 b) *? döbben – döbbent arccal, ? ijed – ijedt hangon;*
? rémül – rémült tekintettel.

Szili Katalin (1988: 355) a *meg* igekötő kapcsolódásairól írt tanulmányában foglalkozik az ilyen “alapige nélküli” *meg* igekötős igékkel, utalva az igekötő új szót létrehozó, esetenként képzőszerű viselkedésére.

3.1 Nem tartoznak (szorosan) a csoport igéi közé, de használati szabályaik rokonítják velük a *megelégszik vmivel, meggyőződik vmiről* igei szerkezeteket, pontosabban ezen szótári formák meghatározott használatát. Az ÉKsz. a jelentés szempontjából mindkét ige szócikkét két részre tagolja, minket a másodikként számon tartott jelentések érdekelnek. Ez a *megelégszik* esetében a szótár szerint csak jelentésárnyalat (virgulával elkülönítve), értelmezése: ‘vki, vmi kielégíti a várakozását, igényeit’; a *meggyőződik* esetében önálló jelentés, értelmezése: ‘erősen hiszi, bizonyos benne’.

A használatnak megfelelően a jelentésértelmezés előtt állítmányi határozói igeneves szerkezet áll. Ez a kezelési mód jelzi – s azt hiszem, ez is tanítandó ismeret a külföldieknek –, hogy a két igt az említett jelentésekben **mindvégig** jelen, múlt és jövő időben egyaránt határozói igeneves formában használjuk (vö. a 14. pont mondatait).

14. a) *Meg vagyok elégedve a diákjaiddal. *Megelégszem a diákjaiddal. Meg voltam elégedve a diákjaiddal. *Megelégedtem a diákjaiddal. Meg leszel elégedve a diákjaimmal. *Meg fogsz elégedni a diákjaimmal.*

- b) *Fontos számunkra, hogy meg legyenek elégedve a javaslatainkkal.*
Állításait ügyesen védelmezi anélkül, hogy meg lenne győződve megalapozottságukról.
- c) *megelégszik*
megelégszik vmivel – be satisfied/contented with |
meg van elégedve vmivel/vkivel – be pleased/satisfied with sg/sy
meggyőződik
1. meggyőződik (bizonyosságot szerez vmiről) – make sure of sg
2. meg van győződve vmiről – be convinced/persuaded of sg

3.2 Ennek alapján azt mondhatjuk, vannak olyan jelentések, amelyek igei szóalakkal szótározódnak, de valós használatuk során igenévként kerülnek be a mondatba, vagyis a szótári igéhez potenciálisan tartozó teljes paradigmát – adott jelentésben – a létige és határozói igenévi szerkezet valósítja meg, (ezzel el is különítve a másik jelentéstől). Az idő, mód személy, szám a létigén jelölődik. Úgy gondolom, ennek a szabályszerűségnek az erősségét bizonyítja az is, hogy a mellékmondatokban a konjunktívuszi és feltételes módbeli használatuk is az igeneves formát kívánja meg (vö. 14. b).

Az angollal való összevetés, melyhez a Magay–Ország-héle kéziszótárt használtam, további illusztrációja annak, hogy a használat szintaktikai szintjén is megmutatkozó eltérések e két ige esetében egyben világosan elkülöníthető jelentéskülönbségek kifejezői is lehetnek (14. c).

Itt megkockáztathatjuk azt az összefoglaló általánosítást, hogy a létigés határozói igeneves szerkezet éppen idő, mód stb. jelölőképeségénél fogva képviselheti az igei paradigmát, ill. adott használatban beépülhet a paradigma meghatározott részletébe, ahogy a bemutatott emotív igecsoporttal kapcsolatban láttuk.

4.1 Ezek után természetes módon vetődik fel a kérdés: vannak-e, illetve ha vannak, melyek azok a további intranszitiv igék, amelyek legalább jelen idejű használatukban az érzelmi viszonyulást kifejező igékhez hasonlóan viselkednek, és milyen rendszerezést lehet megvalósítani közöttük. Azt hiszem nem kell különösebb utánagondolás ahhoz, hogy felsoroljuk az ilyen típusú igéket vagy szerkezeteiket: *elfárad – el van fáradva, elsápad – el van sápadva, kimerül – ki van merülve, meghízik – meg van hívva; élettelen/nem személyt jelölő alanyokkal: behorpad – be van horpadva, elhervad – el van hervadva.*

Részletezőbb elemzés nélkül is mondhatunk annyit, hogy ezek az igék alapvetően valamilyen – minőségileg és mennyiségileg jellemezhető –

fizikai állapotváltozásra, ill. magának az állapotnak az (esetleg tartósabb) meglétére utalnak. Az emotív igecsoporttól elkülöníti őket például az, hogy nem tartozik hozzájuk vonzatszerű okhatározó, és nem *hogy*, hanem *mert* kötőszóval kapcsolt okhatározói mellékmondatokkal bővíthetnek. A jelen idejű igeneves szerkezet esetükben rendszerint helyettesíthető múlt idejű ragozott igével. Ilyenkor korábban bekövetkezett és folyamatosan fennálló, érzékelhető állapotot jelölnek. Ez a múlt idejű helyettesítés az emotív igéknél általában nem következik be. Nézzük ehhez a következő próbát: *Mi van veled? – Elfáradtam ~ el vagyok fáradva. De: Mi van veled? – *Felháborodtam ~ fel vagyok háborodva.*

4.2 A határozói igeneves szerkezetekből kiindulva egy átfogóbb jellemzés érdekében azt kérdezhetjük, hogy milyen közös sajátásaik vannak azoknak az intranszítív igéknek, amelyekkel létigés határozói igeneves szerkezetet alkothatunk (adott esetben kell is alkotnunk), ill. milyen jegyek alapján jósolhatjuk meg ezt a szerkesztési lehetőséget.

Alaktani-lexikai jegyként elég kézenfekvőnek látszik az igekötő jelenléte, de nyilvánvalóan ez önmagában nem elegendő, gondoljunk *a leül, lefekszik* cselekvő igékre, vagy akár a félig-meddig szándéktalan jelentésű *elmosolyodik* igére. Látható, hogy az ide tartozó igék (az intranszítív csoporton belül), szemben a cselekvőkkel, a Károly Sándor által újra bevezetett kategóriába tartoznak, a mediális igék bizonyos típusát képviselik, ezekhez állnak közel (Károly 1967; Abaffy 1978).

4.3 Hasznosnak bizonyul továbbá, ha az igék lexikai jellemzésének részeként szemügyre vesszük az igéhez tartozó tematikus szerepeket, vagyis az ige vonzatainak, szoros bővítményeinek szemantikai természetét, tulajdonságait, mindenekelőtt a ragozott igés és az igenévvvel szerkesztett mondatokban egyaránt alanyként álló főnevek tematikus szerepét. E jellemzéshez fontos megállapításokat találhatunk Alberti Gábor tanulmányában (Alberti 1996). A szerző kísérletet tesz arra, hogy a magyar predikatív határozói igeneves szerkezeteket egyetlen, egységes passzivizálási művelet eredményeként írja le. Elemzéseiben megfogalmazza, hogy a passzivizálást tekintve erősen korlátozott produktivitású magyar intranszítív igék körében azokkal az igékkel alkothatunk igeneves szerkezetet, amelyeknek alanya *paciens* tematikus szerepben áll. Ez a szerep a tematikus szerepek kissé másféle kategorizálásában (Kömlösy 1992: 359–360) részben átfedi az *experiens/átélő* szerepét, melynek jellemzése: nem akaratlagos pszichikai folyamat átélője, érzelmi állapot hordozója. Azért is támaszkodunk erre a felosztásra, értelmezésre, mert – mint látható – az *experiens* szerepét csak élő személy töltheti be, így ide sorolhatjuk emotív igéink alanyait, ugyanakkor az e rendszerben is

számontartott *patiens/elszenvedő* egyaránt lehet élő és élettelen is. Jellemzése: “alakuló” résztvevő, olyan szereplő, akinek/amelynek tulajdon-ságai, jellemzői, állapota, külső meghatározottságai valamilyen változáson mennek át. Ez a jellemzés érvényes a fizikai változást kifejező igék élő és élettelen alanyára is. Pl. *Döme meg van hívva – A kocsi oldala be van horpadva*. Tehát a határozói igenév használatának feltételeként jelölhetjük meg az intranszitiv ige alanyának átélő/*experiens* vagy *elszenvedő/patiens* tematikus szerepét, és kizárhatjuk az alanyként ágenst, aktív szereplőt kérő intranszitiv igéket.

5.1 Befejezésül az emotív igecsoport még egy sajátos vonásáról szeretnék szólni. Számomra úgy tűnik, hogy a csoport igéi jelentésükben és használatukban hasonlóságot mutatnak a beszédaktus-elméletben performatív igéknek nevezett, tehát kimondva valamilyen tett/cselekvés végrehajtására alkalmas igékkel. Mire alapozom ezt a talán meglepő észrevételt? Úgy érzem *a felháborodik, elkeseredik*, de különösen *a megsértődik, meghatódik* és további hasonló igék esetén, hogy a bennük kifejezett szubjektív érzés, attitűd más minőséget kap, akkor válik igazán valószínűsá, ha kimondjuk ezeket az igéket, igei szerkezeteket. Van ugyanis ezeknek az igéknek a jelentésében – éppen mivel nem pusztán állapotot, hanem érzelmi viszonyulást fogalmaznak meg – valamilyen kollektív vagy legalábbis személyközi mozzanat, s ez a közösségre vagy partnerre tartozó tartalmuk akkor valósul meg, akkor érvényesül, amikor (egy-egy szám 1. személyben) el is hangzanak.

Irodalom

- Abaffy Erzsébet 1978: A mediális igékről. *Magyar Nyelv* 74: 280–293.
- Alberti Gábor 1996: Passzivizálási művelet a magyarban. *Néprajz és Nyelvtudomány*, Szeged, JATE. 7–46.
- Károly Sándor 1967: A magyar intranszitiv-tranzitiv képzők, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok V*: 189–218.
- Kiefer Ferenc 1983: Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Komlósy András 1992: Régenek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szili Katalin 1988: Szabályok és szabálytalanságok a *meg-* igekötő kapcsolódásában. *Magyar Nyelvőr* 112: 348–357.
- Nyelvművelő kéziszótár 1996 (szerk. Grétsy László és Kemény Gábor). Auktor Könyvkiadó, Budapest.